

FAKTA A TRENDY V SOUČASNÉ ČESKÉ SPOLEČNOSTI

Jak se neztratit v datech

DAN RYŠAVÝ
A DAVID FIEDOR (EDITOŘI)

STUDIJNÍ TEXTY

Fakta a trendy v současné české společnosti

Jak se neztratit v datech

Dan Ryšavý a David Fiedor (editoři)

Recenzovali

doc. PhDr. Josef Bernard, Ph.D.

doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc.

Autoři:

Dan Ryšavý (Předmluva, 4. kap., 5. kap., 7. kap., Doslov),

David Fiedor (Předmluva, 2. kap., 9. kap., Doslov), Barbora Bordovská (4. kap.),

Daniel Doležal (9. kap.), Jindřich Frajer (6. kap.), Karolína Krausová (1. kap.),

Veronika Květoňová (6. kap.), Helena Kubátová (8. kap.), Michal Lehnert (6. kap.),

Jakub Lysek (7. kap.), Jana Poláchová Vašátková (3. kap.), Lenka Robotková

(4. kap.), Ondřej Rudel (5. kap.), Dana Sýkorová (1. kap.), Daniel Topinka (10. kap.),

Helena Topinková (10. kap.), Adéla Turková (8. kap.), Martina Veletová

(2. kap., 9. kap.)

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR Univerzitě Palackého v Olomouci (SGS Sociální vědy 2021&IGA_FF_2021_023).

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2023

Edice SLON – Studijní texty, 76. svazek / řídí Helena Kubátová, Alena Miltová a Jiří Ryba

Redakce Jitka Uhrová a Alena Miltová

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2023

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2023

© David Fiedor, Dan Ryšavý, 2023

ISBN 978-80-246-5473-7

ISBN 978-80-246-5567-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Obsah

Poděkování	9
Předmluva	
<i>Dan Ryšavý, David Fiedor</i>	11
Kapitola 1	
Rodina	
<i>Dana Sýkorová, Karolína Krausová</i>	16
1.1 Složení obyvatel	20
1.2 Děti	21
1.3 Potraty	25
1.4 Sňatky	27
1.5 Rozvody	30
Kapitola 2	
Zdraví, rizikové chování a příčiny úmrtí	
<i>David Fiedor, Martina Veletová</i>	35
2.1 Střední délka života	37
2.2 Rizikové chování	42
2.3 Nemoci a české zdravotnictví	45
2.4 Příčiny úmrtí	50
2.5 Sebevraždy	52
Kapitola 3	
Školství a vzdělávání	
<i>Jana Poláchová Vašátková, Dan Ryšavý</i>	58
3.1 Výsledky vzdělávání	62
3.2 Žáci a studenti	66
3.3 Školy a učitelé	71

Kapitola 4

Práce

<i>Dan Ryšavý, Barbora Bordovská, Lenka Robotková</i>	78
4.1 Zaměstnanost	81
4.2 Mzdy a důchody	84

Kapitola 5

Bydlení

<i>Dan Ryšavý, Ondřej Rudel</i>	93
5.1 Vývoj počtu bytů a jejich struktura	96
5.2 Výdaje na bydlení a investice do bydlení	101
5.3 Bydlení na okraji a za okrajem	108

Kapitola 6

Životní prostředí

<i>Jindřich Frajer, Veronika Květoňová, Michal Lehnert</i>	116
6.1 Voda	118
6.2 Klimatický systém a ovzduší	125
6.3 Půda a krajina	132

Kapitola 7

Občanská participace

<i>Jakub Lysek, Dan Ryšavý</i>	147
7.1 Sdružování občanů	150
7.2 Politické klima a participace	154
7.3 Ženy ve veřejném životě	161

Kapitola 8

Média, volný čas a způsob života

<i>Helena Kubátová, Adéla Turková</i>	170
8.1 Elektronická média (internet, televize, rádio)	175
8.2 Tištěná média (noviny, časopisy, knihy) a knihovny	180
8.3 Film, divadlo, koncerty	183
8.4 Muzea, galerie, výstavy	187
8.5 Hradky a zámky, zoologické a botanické zahrady, planetária	189
8.6 Mobilita a cestovní ruch	190

Kapitola 9

Kriminalita a soudnictví

<i>David Fiedor, Martina Veletová, Daniel Doležal</i>	200
9.1 Registrovaná kriminalita	202
9.2 Soudy	207
9.3 Věznice	210

Kapitola 10

Zahraniční (i)migrace: vybrané ukazatele a charakteristiky

<i>Daniel Topinka, Helena Topinková</i>	216
10.1 Cizinci podle druhu pobytu	221
10.2 Základní ukazatele a charakteristiky cizinců	224
10.3 Mezinárodní ochrana	229
10.4 Dočasná ochrana	231
10.5 Postoje vůči cizincům	231
10.6 Integrace cizinců	234

Doslov

<i>Dan Ryšavý, David Fiedor</i>	239
---------------------------------	-----

Summary	242
----------------	-----

O autorech a autorkách	246
-------------------------------	-----

Věcný rejstřík	249
-----------------------	-----

Poděkování

Na tomto místě bychom chtěli poděkovat především recenzentům, kteří přispěli ke zkvalitnění textu a upozornili na některé jeho nedostatky či chyby. Další poděkování patří Mgr. Danielu Doležalovi za zpracování mapových podkladů, Bc. Aleně Jarošové za pomoc s přípravou dat pro kapitolu 6, Adéle Leščinské a Bc. Tereze Šimíčkové za pomoc se zpracováním kapitoly 3. Děkujeme rovněž PhDr. Veronice Gígalové, Ph.D. za vedení projektu, s jehož podporou kniha vznikla a za vyřízení všech potřebných náležitostí.

PŘEDMLUVA

Dan Ryšavý, David Fiedor

Otevíráte knížku, která je tak trochu jubilejní a ve které se její pisatelé opakovaně ohlíží desítky let zpět. Cílem je na dostupných datech ukázat proměňující se podmínky života naší společnosti zhruba od začátku milénia. Ve společnosti používající desítkovou soustavu a v relativně mladé demokracii, jejíž klíčové instituce fungují ve čtyř až pětiletých volebních cyklech (senát promine), dávají dvě dekády smysl v praktické i symbolické rovině. Některé časové řady jsou kratší, například pro omezenou dostupnost či srovnatelnost údajů, ale i tak dostatečně vypovídající. Jiné pokrývají celých 30 let existence samostatné České republiky, spíše výjimečně jdou ještě dále do historie. Délku perspektivy ovlivňují také výrazné milníky. Před 25 lety dosáhla novodobého vrcholu míra nezaměstnanosti, před 20 lety přišly rekordní povodně, zanedlouho uplyne 15 let od splasknutí poslední cenové bubliny na trhu bydlení. V načasování knihy jsme kalkulovali i s příležitostí využít ještě čerstvé výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2021. V neposlední řadě je tu kouzlo nechtěného. Pandemie viru covid-19 úroveň některých sledovaných veličin přepsala v mnohem delší časové perspektivě či přímo od dob začátku měření (např. počet smrtelných nehod na silnicích od začátku sledování v roce 1961). Už vůbec si netroufáme prognózovat dopady aktuální migrační vlny uprchlíků přicházející z válkou stíženě Ukrajiny. Některé ze zde prezentovaných dat a trendů nám mohou s odstupem desíti, patnácti let připadat k neuvěření. Tak či onak máme dost důvodů si myslet, že je dobré mít knihu, jako je tato, po ruce.

K vyjádření některých trendů jsme si takřka vystačili s pravítkem (viz např. vývoj počtu indukovaných potratů v posledních dvou dekádách), byť občas trochu roztřeseným (viz růst celkových dluhů v oblasti bydlení, vývoj průměrných mezd a důchodů, nikoliv ovšem relace mezi nimi či s přimhouřením oka i trend objasněnosti trestných činů). Dojde-li po desítkách let „nudného vývoje“ ke zvratu, jak se to stalo v případech střední délky života, je to impuls nejen k přemýšlení o tom,

jak společnost postihla pandemie infekční nemoci, ale i zpětnému docenění předchozího růstu. Pozvolných změn si nemusíme být vědomi a nemusí mít vždy pozitivní vyznění. Pochybné extrapolace minulého vývoje vyústí až do přesvědčení, že jinak ani věci být nemohou (např. že ceny bytů přece vždy půjdou vzhůru), že jde o zákonitost platnou „vždy a všude“. K opatrnosti nás mohou vést mezinárodní srovnání či mapky demonstrující vnitřní diverzitu ukazatelů. Metodologický nacionalismus, kterého se při kvantifikaci ukazatelů v hranicích národních států či administrativních jednotek uvnitř Česka de facto dopouštíme, bereme jako přijatelný kompromis mezi možnostmi získání a strukturou dat a sociální povahou sledovaných jevů, jež nezřídka na ty či ony hranice neberou ohledy. Konečně jde i o srozumitelnost širokému okruhu čtenářů. Zvláště rádi bychom mezi nimi viděli mladé lidi studující na školách různých typů a úrovní.

Je to už drahně let, co jsme na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci otevřeli kurz Naše společnost. Základní literaturu stále představuje knížka Ivo Možného *Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*, kterou vydal v roce 2002 v nakladatelství Portál. Jak dokládají počty výpůjček v knihovnách, které tyto údaje zveřejňují, nebyli a nejsme zdaleka jediní, kdo si knížku půjčil a ohmatal. Cíle kurzu byly a jsou dva. Projít v rychlosti během semestru celou řadu společensky relevantních statistických údajů seřazených do tematických okruhů. Vyhledat a pokusit se aktualizovat vybrané indikátory kvality života. Je to dobré cvičení pro začínající studentky a studenty. Mají možnost zažít, jak snadno nebo obtížně lze potřebné údaje nalézt, kde jsou důležité rozcestníky či naopak sběrná místa statistických údajů. Poučí se o tom, co znamená srovnatelnost dat v čase. Kdy a kde do časových řad zasáhly organizační změny, které sledování některých trendů znemožnily a v případě jiných umožnily například širší, evropské srovnání atd. Ambicí této knížky, která na kurz navazuje, je stát se jednou z pomůcek pro podobné kurzy či například hodiny středoškolské výuky, ať už spojené se základy společenských věd či projektově svázané s více či méně aktuálními tématy.

Dovolte malou okliku. V srpnu 2022 by se sta let dožil dětský psycholog Zdeněk Matějček, člověk do vysokého věku nesmírně aktivní. V eseji *Co potřebuje malé dítě?* (1994) vzpomínal na čtyři velké výzkumné projekty ze sedmdesátých a osmdesátých let minulého století. Výzkumníci v nich dlouhodobě sledovali děti, které se narodily prokazatelně z nechtěného těhotenství, děti v rodinách otců-alkoholiků, děti narozené nemanželsky a děti z rozvedených rodin pět let po rozvodu. Z hlediska míry a typu deprivace těchto dětí na tom byla jedna ze skupin lépe a autor nechal čtenáře hádat, o kterou šlo. Stejnou otázku

dostali před časem v rámci cvičení z metod sociálního výzkumu studentky a studenti, kteří v době prvního vydání Matějčkovy knížky ještě nebyli na světě. Téměř všechny skupinky tipovaly děti narozené nemanželsky a měly pro to svá vysvětlení. Vtělily je do skupinových přezdívek: „nesvatbovi“; „bezkroutkové“; „kámoši“; „na hromádce“; „svobodovi“; „bastardi/sněhové vločky“. Až na jednu výjimku nic, co by svědčilo o společenské stigmatizaci. Správnou odpověď uvedla pouze skupinka, která se označila za „anarchisty“.

„Ano, byly to děti z rozvedených rodin! Když to domyslíme, je to vlastně logické, i když my sami jsme byli zpočátku tímto nálezem překvapeni,“ píše Matějček (1994, 16). Chybný odhad většiny studentských skupin nespočíval ve špatné úvaze. Opíral se o zkušenost se společností, v níž mladí lidé žijí, a perspektivu, s níž se ohlíží na svět kolem sebe. Nedostávalo se jim informací nebo si neuměli představit, že se během pár desítek let, které od výzkumů uplynuly, společnost mohla tak zásadně proměnit. Z okrajového jevu, kterým bylo narození nemanželského dítěte prakticky v celé éře socialistického Československa, se stala v novém miléniu běžná záležitost. Proč by něco takového mělo být zdrojem deprivace? Pokud by se někdo rozhodl zopakovat uvedený výzkum, pak by musel uvážít i změny rozvodovosti a spotřeby alkoholu a dost možná hledat jiné skupiny dětí čelících v domácnostech i mimo ně nezdravému tlaku. Z hlediska možnosti replikace by však nejsložitější situace nastala u nechtěných dětí. Takzvané potratové komise byly zrušeny před více než 35 lety a počty indukovaných potratů desítky let klesají. Neznamená to automaticky, že se nechtěné děti nerodí, ale je téměř nepředstavitelné, jak by bylo možné v současné době získat pro spolupráci rodiče těchto dětí. Exkurz k psychologickému výzkumu měl studentům primárně napomoci porozumět kvaziexperimentálnímu výzkumnému designu. Vedlejším efektem, pro nějž je zde zmiňován, je otevírání otázek společenských proměn a toho, nakolik jsme si jich vědomi. Ne vždy mají nejvýraznější dopad dramatické zvraty a krize (v individuální rovině např. rozvod rodičů malého dítěte), ač je jim často věnována větší pozornost médií, která spoluutvářejí náš pohled na svět kolem nás.

Můžete se ptát, jaký smysl má knížka, kterou otvíráte, v době rychlého internetu, otevřených dat a datové žurnalistiky. Dnes nejde jen o pravidelné shromažďování údajů, ale zvláště o jejich prezentaci a připoutání pozornosti. Nejedna výzkum se tak děje ve spolupráci s konkrétním médiem, jak aktuálně předvádí projekt *Česko 2022: Život k nezaplacení* Českého rozhlasu a PAQ Research. Novinkou *Sčítání lidu, domů a bytů 2021* není pouze podíl elektronicky vyplněných sčítacích archů a propojování různých databází, ale také získání populární

„televizní tváře“ pro roli tiskové mluvčí. V soutěži o nejvyšší sledovanost nejspíše s knížkou neuspějeme. O to více může vyznívat paradoxně, když při její přípravě nejvíce myslíme na ty, kteří mají v ruce násobně častěji chytrý telefon než papírovou knihu.

- 14 | Výraznou výzvu pro dnešní svět představují dezinformace. Jak konstatuje Druckman (2022), Světová zdravotnická organizace identifikovala v průběhu pandemie covid-19 „infodemii“. Jinými slovy zaznamenala příliš mnoho informací včetně nepravdivých nebo zavádějících vyskytujících se v digitálním a fyzickém prostředí během propuknutí nemoci. Právě nepravdivé či zavádějící informace pak mohou vést v době trvání pandemie ke zmatku a rizikovému chování, které může v konečném důsledku poškodit zdraví. Smysl knihy tak spočívá rovněž v tom, že by čtenáře měla naučit kriticky přistupovat k prezentovaným datům, rozeznávat oficiální a důvěryhodné instituce publikující data a v neposlední řadě by rovněž měla čtenáře naučit správně číst grafické výstupy dat.

Zmíněnou knihu Ivo Možného považujeme za dobré východisko k výuce i dnes, dvacet let po jejím vydání. Nemůžeme proto skrývat, že jsme se jí inspirovali. Ostatně i Možný doufal v to, že jeho kniha najde čtenáře, který „má o některou oblast hlubší zájem či si bude chtít po čase prodloužit časovou řadu uváděných údajů“ (s. 203). Editoři knížky se mezi takové čtenáře řadí. Chtějí prodloužit časovou řadu, tu a tam zjemnit měřítko kartogramů přibližujících geografické rozdíly u sledovaných charakteristik či naopak nabídnout přehlednější mezinárodní srovnání.

Od dob sametové revoluce, která byla, dá se říci, rozhodným mezníkem pro Ivo Možného, uplynulo v roce 2022 „kristovských“ třiatřicet let. Naše knížka nepředstavuje revidované či aktualizované vydání České společnosti, ani ji nemíní nahradit. Je jiná v řadě ohledů, což napoví už letmé srovnání obsahu. Namísto silného hlasu jednoho autora, a autorský vklad Ivo Možného je zřejmý na první pohled, nabízíme mnohohlas. Trpělivou a pečlivou práci jednoho studentského asistenta nahradila spolupráce s více než desítkou studentek a studentů především Katedry sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, ale i Katedry geografie Přírodovědecké fakulty UP v Olomouci. Ve výčtu bychom mohli pokračovat. Nicméně jsme profesoru Ivo Možnému také za mnoho vděční. Za to, že nám i dalším poskytl výchozí materiál, nad kterým se můžeme scházet s mladými lidmi, kteří si zvolili společenskovědní vysokoškolský obor. Oni mohou a nezřídka i přinášejí nové perspektivy. Ať už tím, že některé údaje považují za zastaralé a jiné za chybné, nebo neotřelými a někdy i zjevně chybnými závěry,

které ze statistik odvozují. Kdyby názvy vysokoškolských kurzů měly podtituly, pak by si jej Naše společnost mohla vypůjčit ze rčení: „Chybami se člověk učí“. S knížkou Ivo Možného, datovými zdroji různého druhu a rychlým internetem se opravdu lze hodně naučit. A studenti, pokud je práce s daty zaujme, přináší novou energii, dávají i naší práci smysl. To vše jsou důvody, proč si dovoluujeme tuto knížku dedikovat prof. Ivo Možnému, jenž by se v době vrcholící přípravy této knihy dožil 90 let.

Seznam použitých zdrojů

| 15

- Druckman, J. N. 2022. Threats to Science: Politicization, Misinformation, and Inequalities. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 700 (1): 8–24.
- Matějček, Z. 1994. *Co děti nejvíc potřebují*. Praha: Portál.
- Možný, I. 2002. *Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*. Praha: Portál.